

Grüll Tibor (1964) egyetemi docens a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékén. Kutatási területe a Római Birodalom története, ezen belül földrajzi, gazdaságtörténeti és ökológiai kérdések, valamint a hellénisztikus és római kori judaizmus és a korai kereszténység története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Expositio totius mundi et gentium – egy késő antik gazdaságföldrajzi forrás* (2012/1).

„Ubique fines” Határok és határvonalak a Római Birodalomban

Grüll Tibor

O, quam ridiculi sunt mortalium termini!
Seneca

A határok vizsgálata a földrajz, a történettudomány, az antropológia és a régészet számára is egyaránt fontos; éppen ezért erről a kérdéstről ma már kötelező multidiszciplináris megközelítésben beszélni.¹ Kezdjük talán a fogalmi tisztázással, ami egyáltalán nem könnyű feladat. A „határ” *per definitionem* lehet valaminek a szélé, vége; és lehet két dolog közötti választóvonal. A latinban a *terminus* és a *fines* az előbbi értelemben jelentette valaminek a végső határát; a *limes* inkább az utóbbi értelemben elválasztóvonalra (vagy -sávra) vonatkozott. Bizonyos mai nyelvek a határvonal (*border*) és a határvonal (*frontier*) között is szerencsés módon különbséget tesznek. Az angolban a „határ” fogalmára legáltalánosabban használt kifejezés a *boundary*, míg a *border* választóvonalat jelent. Modern világunkban tipikusan ilyenek az államhatárok, melyek azonban sokszor csak politikai, katonai és közigazgatási értelemben képeznek választóvonalat, etnikai, nyelvi és kulturális értelemben nem. A *frontier* egy meghatározás szerint „behatolási térség két, korábban különböző nép között.”² Hugh Elton antropológiai megközelítése szerint a *frontier* egymást átfedő különböző – gazdasági, kulturális, politikai, földrajzi, demográfiai – határtípusokból tevődik össze.³ A *borderland* az *Oxford Értelmező Kéziszótár* szerint „két ország határán vagy annak közelében fekvő föld vagy tartomány”. A *border* tehát lineáris, viszonylag stabil határvonalat jelent, míg a *frontier* elasztikus, gyakran változó, átjárható határvonalat.⁴ Parker joggal hangsúlyozza, hogy a lineáris határvonal elképzelés eléggé távol állt az ókoriaktól – de ez csak nagy léptékben igaz. A szántóföldek, sírkertek, szent kerületek stb. határai valóságos határvonalak voltak; míg az egyes népeket, tartományokat, birodalomrészeket inkább határvonalak vették körül. Ilyen katonai határvonal húzódott például Egyiptomi és Meroé között, a Nílus első kataraktájától délre: az úgynevezett *Dodekaschoinos* (12 schoinos), amely 125 kilométer szélességben terült el (1 schoinos = 10,5 km). A határok funkcionálisan is többfélék lehetnek: a határvonalra (*border*) általában jellemző, hogy statikus és korlátozó; míg a határvonal (*frontier*) legtöbbször átjárható és képlékeny.⁵

„Non plus ultra” – a lakott világ határai

A Spanyolország címeréből ismerős kifejezés: „Plus ultra!”, vagyis „Túl ezen!” csak úgy értelmezhető, ha tudjuk, hogy a két oszlop, amit a beszédszalag körülfont, Hercules oszlopait jelképezi. A görög mítoszok nagy erejű hőse Geryón nyájának keresése közben jutott el az akkor ismert világ legnyugatibb pontjára: a mai Gibraltári-szoroshoz, ahol az ismeretlen Ókeanos kezdődik. Hogy miért nevezték e helyet „oszlopoknak”, erről az Augustus–Tiberius-kori római földrajztudósnak, Strabónnak sem voltak biztos értesülései: mindenestre felsorolt vagy fél tucat indokot.⁶ Eszerint az alábbiak közül valamelyik lehetett Hercules oszlopainak névadója: a szoros hegyfokai; Hé-raklés szigete az ibér Onoba településsel szemben; Kalpé és Abilyx csúcsai a szoros afrikai oldalán; a Planktai és Symplégades-szigetek, melyeket Pindaros „gadeirai kapuknak” nevezett; a gadeirai Hé-raklés/Melqart-templom nyolc könyök magas bronz-

szobrai, amelyekre a templom építési költségei voltak felvéve. Strabón azonban még valószínűbbnek tartja, hogy Héraklés nyugati útjának végén oszlopot állított fel az Ókeanos határán, amely azóta eltűnt, de átadta nevét a helynek, mivel

senki sem vonhatja kétségbe itt, hogy a régiek bizonyos emberi kézzel készített határokat, oltárokat, tornyokat vagy oszlopokat állítottak föl azokon a helyeken, amelyekhez legutoljára érkeztek, mint legszembetűnőbbekhez (legszembetűnőbbek a tengerszorosok, a környező hegyek és szigetek a vidékek végső és kezdő határának jelölésére), miután pedig az emberi kézzel készített emlékek elporladtak, ezeknek a nevét átvitték a helyre, akár a kis szigeteket, akár a tengerszorosost alkotó hegyfokokat kívánták is így megnevezni.⁷

Strabón példának hozza fel a rhégioniak oszlopát a Messinai-szorosban, a philainosok oltárait a Syrtiseknél, az Isthmoson felállított határoszlopot, valamint Nagy Sándor állítólagos oszlopaikat India nyugati határán.⁸

Héraklésnek, úgy tűnik, nagy szerepe volt a „világ végeinek” felderítésében. A római világban ugyanis nemcsak egyetlen róla elnevezett tengerszorosot ismertek. A lakott világ határát jelző oszlopok Tacitus szerint Jütland környékén is álltak, ahol „még az Oceanust is megkísértettük; az a hír járta, hogy máig megvannak Hercules oszlopai, akár mert valóban elkerült oda Hercules, akár mert bármi nagyszerű van valahol, azt egyetértőleg az ő hírének szoktuk tulajdonítani. Nem hiányzott a merészség Drusus Germanicusból, de az óceán ellene szegült annak, hogy őt s vele együtt Herculest kutassák.”⁹ Egy francia expedíció nemrégiben a Szaúd-Arábiához tartozó, Vörös-tengeri Farasan-szigetsoporton is egy olyan Hadrianus kori római feliratot fedezett fel, amelyen a PONT HERCUL rövidítés olvasható.¹⁰ Pierre Villeneuve kiegészítése szerint ennek olvasata *pont(us) Herculis* (Hercules-tenger) lenne, a mi szempontunkból azonban itt és most az a döntő, hogy a hely nem messze fekszik a Bab-el-Mandebtől, vagyis a Vörös-tenger Indiai-óceáni kijáratától. Lehetséges, hogy itt is álltak „Hercules oszlopai”?

A lakott világ határait egyértelműen a „földövező Ókeanos” jelentette az ókori ember számára.¹¹ Ennek felderítése halandó ember számára „istenkísértésnek” számított. Albinovanus Pedo, aki Germanicus Kr. u. 16-ban szervezett északi tengeri expedíciójában vett részt – s akit a Tacitusnál is említett lovasági parancsnokkal szokás azonosítani – így írt erről egyetlen fennmaradt versében:

Hívna vissza az égilakók, kik a földi szemeknek tiltják látni a véget! Mért sértjük evezőkkel túlman a tengert, szent vizeket, meg az égilakóknak békés lakhelyeit?¹²

Fél évezreddel korábban egyik költeményében már Pindaros is megfogalmazta a *non plus ultra* gondolatát: „Ámde nyugatra, Gadeirán túl, már nem hatol ember.”¹³ Több száz év alatt felgyülemlett elméleti geográfiai és gyakorlati hajózási tudás nem változtatta meg az ókori ember attitűdjét az Óceánnal kapcsolatban. A római politika kezdettől fogva – Nagy Sándor haditetteit követve, aki először lépett át keleti irányban a lakott föld határain¹⁴ – az *Oceanus externus*ig akarta kitolni a birodalom határait: „Mi akadály lesz ezután annak, hogy a Gadestől a Vörös-tengerig terjedő birodalmunknak a földkerekséget övező Óceán legyen a határa?” – kérdezte katonáitól állítólag M. Acilius Glabrio Kr. e. 191-ben.¹⁵ Az Augustus idejétől kötelező principátusi ideológia pedig már azt is kimondatta a költőkkel, hogy maga az *Oceanus* is római uralom alatt áll: „Mit a laknivaló föld / őriz, mind az övé léssen, s szolgálja a tenger!”¹⁶ Csakhogy az óceán – mint a legősibb elem, amelyből az istenek születtek – szakrális szféra. A római rétorok állandó kérdésére – „átkelhetett volna-e Nagy Sándor az óceánon?, szabad-e hajózni az óceánon?” – egyértelmű a válasz: *etiamsi navigari posset Oceanus, navigandum non esse* (még ha hajózható volna is az Oceanus, nem kell rajta hajózni) – vallotta az idősebb Seneca kortársa, L. Cestius Pius smyrnai rétor.¹⁷

„Saeptum imperium” – egy körülkerített birodalom

Számos példát tudnánk felhozni arra, hogy a rómaiak Birodalmuk valódi határának természeti képződményeket tartottak. Florus szerint a Varus-féle vereségnek köszönhető, hogy az északi határ nem az Óceán partján, hanem a Rajnánál állt meg, és a vele kortárs Tacitus is úgy beszél az Augustus utáni birodalomról, mint amit „az Oceanus, vagy távoli folyamok vesznek körül.”¹⁸ Seneca a tőle megszokott enyhe iróniával beszél a népeket és tartományokat elválasztó természetes határokról: „Milyen neveléségek a halandók határai! A dák nem lépheti át a Histert, a thrákok korlátozzák uralmukat a Haemuson belülre, a parthusoknak állja útját az Euphrates, a Duna válassza el a szarmata területet a rómaidól, a Rajna szabjon mértéket Germaniának, a Pyrenaeusok emeljék magasra gerincüket a galliai

1. kép. A Római Birodalom határfolyói: a Rajna, a Duna és az Euphratés

és hispániai provinciák között, Egyiptom és az etiópok között terüljön el lakatlan homoksvatag.” A „külső nemzetek” (*externae gentes*) és a „római nép birodalma” (*imperium populi Romani*) között húzódó *limes* valójában „csak” rendészeti, közigazgatási, gazdasági értelemben vett határvonal. Tiberius Plautius Silvanus Aelianus Kr. u. 61–66 között töltötte be Moesia helytartójának tisztét. A család tiburi mauzóleumában tetteit megörökítő sírfeliraton nyoma sem látszik annak, hogy bármiféle dunai „határ” iránt tiszteletet tanúsított volna: preventív katonai akciókat hajtott végre babár területen; egész törzseket kényszerített a Moesiába való áttelepülésre, hogy ezzel az adófizetők számát gyarapítsa; tűszokat szedett; amivel „megszilárdította és kiterjesztette a provincia békéjét” (*pacem provinciae et confirmavit et protulit*).¹⁹ Még a leginkább „falszerű” határvonal, a Hadrianus-fal (*vallum Aelii*) is valójában átjárható határ volt, amely a szeparáció mellett az emberek és javak ellenőrzött cserélődését felügyelte azzal, hogy mérföldenként kapuk nyíltak rajta; a tripolitániai határt őrző Gholaiia (Bu Njem) erődjének ellátásában – az ott talált osztrakonok tanúsága szerint – a svatagban lakó garamantok is kivették a részüket; nem is szólva arról a számos útról, melyek a római területeket és a Barbaricumot kötötték össze.²⁰

A Római Birodalom politikai–közigazgatási határát jelző *limes* lehetett mesterseges alkotás: például a már említett fal (*vallum*) Britanniában; cölöpsánc (*pugnaculum*) a felső-germaniai–raetiai határvonalon; árok és töltés (*fossa et agger*) Africában; vagy egy út (*via*), mint Arabiában. A természetes határok közé tartoztak a tenger- (*ora*) és a folyópartok (*ripa*), például a Duna mentén. A kutatás már régen felfigyelt arra a különös jelenségre, hogy a rómaiak – a tudomány mai állása szerint – nem nagyon jelölték a birodalom határvonalát. Mindössze három olyan adatunk van, amely látszólag ellentmond ennek a megállapításnak. (1) Az első a britanniai Hadrianus-fal mellett előkerült építési felirat, melynek szövege így szól:

*Az összes megistenült (Caesar) fia, Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus a birodalom (saját) határai között megtartásának szükségétől kényszerítve, isteni parancsra, consulságának második évében, miután elkergette a barbárokat és Britannia tartományt visszaszerezte, egy határvonalat (limes) készített az óceán két partja között, 80 ezer lépés hosszán. A fal művét a tartomány hadserege végezte el, Aulus Platorius Neposnak, a császár praetori rangú legatusának felügyelete alatt.*²¹

Ezzel a felirattal azonban akad egy-két probléma: az egymástól távol, két darabban talált kő (Jarrow fragment; Burlington House fragment) írásképe csak nagy nehézséggel egyeztethető össze, ráadásul a szöveg erősen konjekturált. A szá-

2. kép. Hadrianus fala 120 km hosszán szelte át Britanniát, elválasztva a birodalom és a Barbaricum területét

Seneca: Naturales quaestiones I. praef. 9–10

Milyen nevetségesek a halandók határai! A dák nem lépheti át a Histert, a thrákok korlátozzák uralmukat a Haemuson belülre, a parthusoknak állja útját az Euphrates, a Duna válassza el a szarmata területet a rómaiótól, a Rajna szabjon mértéket Germaniának, a Pyrenaeusok emeljék magasra gerincüket a galliai és hispániai provinciák között, Egyiptom és az etiópok között terüljön el lakatlan homoksvatag. Ha valaki emberi értelemmel ruházná fel a hangyákat, biztosan ők is sok tartományra osztanák fel a szérút. Ha majd egyszer feljutsz addig, ami valóban nagy, akkor valahányszor látod majd, hogy hadseregek vonulnak fölemelt zászlókkal, és – mintha valami nagy dolog történnék – a lovasság hol a menet végét veszi körbe, hol földérésre indul tovább, hol a két szárny felől tódul elő, kedved támad azt mondani: „Áttör a réten a barna raj” – hangyadolgozók futkorásznak egy szűk ösvényen. Mi a különbség köztük és köztetek? Legfeljebb annyi, hogy a hangyák picikék. Egy pötyön hajóztok, azon háborúztok, azon állítotok fel királyságokat itt is, ott is – amelyek bizony aprócskák, még ha mindkét oldalról az óceán határolja is őket.

Kopeczky Rita fordítása

CIL XIV 3608 = ILS 968 = AE 1956, 208; 1960, 162 et 353 = Dobó 840

[Moesia] provinciába a Danuvius túlsó (északi) partján élők sokaságából több mint száz ezer embert hozott át feleségeikkel, gyermekeikkel, fejedelmeikkel és királyaikkal együtt, hogy adót fizessenek; a szarmaták egy megmozdulását még kitérítése előtt elfojtotta, bár csapatainak nagyrészét (Corbulo) armeniai hadjáratának céljaira átadta; addig ismeretlen, vagy a római néppel szemben ellenséges királyokat hozott át a védelme alatt álló (déli) partra, és arra kényszerítette őket, hogy térden állva adják meg a tiszteletet a római hadijelvényeknek; a bastarnák és rholának királyainak visszaküldte a fiait, a dák uralkodónak a testvéreit, akiket (annak idején) foglyul ejtett vagy az ellenség kezéből ragadott ki; közülük egyesektől tűszokat vett; ezáltal megszilárdította és kiterjesztette a provincia békéjét; a szkíták királyát is arra kényszerítette, hogy hagyjon fel a Borysthenésen túli Chersomésos ostromával...

Borszák István fordítása

3. kép. Az egyetlen (nem problémamentes) felirat, amely a Római Birodalom határát (*limes*) említi, Britanniában került elő

munkra legfontosabb kifejezések: az *[intra fines conser]vati* és az *ad[didit] limitem* is csupán későbbi kiegészítések, igaz, igen tetszetősek, és látszatra meggyőzőek. Csakhogy épp itt a bökkenő: „a birodalom (saját) határai között megtartásának szükségétől kényszerítve” (*[impo]s[it]a necessitat[e] imperii*] / *[intra fines conser]vati*) kifejezés túlságosan is emlékeztet Augustus Tiberiusnak átadott végakarataira, amely Tacitus megfogalmazásában így szól: „meg kell tartani határain belül a birodalmat.”²² Ez a szinte szó szerinti egyezés eleve gyanússá teszi a szövegkiegészítést.

(2) Egy másik határjelző felirat a pannoniai *limes* mellől maradt ránk. A Caracalla idején, Kr. u. 183-ban vésett latin nyelvű építési feliratok a Duna partján álló *burgusok* oldalára voltak kiszögezve, és arra emlékeztették olvasóikat, hogy az uralkodó „az egész partot megerősítette tornyokkal és őrhelyekkel azokon a pontokon, amelyek alkalmasak voltak a *latrunculi* titkos átkeléseire.”²³ Ez a feliratsorozat alkalmasint azt is tisztázhatja, hogy a rómaiak hogyan tekintettek saját dunai *limesükre*. Alföldi András és Kovács Péter véleménye szerint a *latrunculi* valójában szarmata harcosokra vonatkozik, vagyis a *ripa Pannonica* ezen szakasza ebben az időben a barbár betörések ellen védő katonai jellegű határ volt. Fitz Jenő és Soproni Sándor ellenben az *ad clandestinos latrunculorum transitus* kifejezést „csempészek titkos átkelései”-nek fordítja, amivel inkább csak egyfajta közigazgatási-gazdasági szerepet tulajdonítanak ennek a határszakasznak. Szempontunkból az is lényeges, hogy a felirat szövege egyszerűen csak *ripának* (part) nevezi a *burgusok* által őrzött védvonalat, és sehol sem utal arra, hogy ez egyben az egész Római Birodalom határa is lenne.

(3) Végül egy utolsó – lehetséges – adat a késői antikvitásból. Ammianus Marcellinusnál olvassuk egy 359-es eseményről kapcsolatban: „Végül is a rómaiak tábort ütöttek azon a vidéken, amely a Capellatii vagy a Palas nevet viseli, ahol határkövek jelölik az alamannok és a burgundok határát.” A legjobb kéziratokban (ahogyan a magyar fordításban is) azonban ez olvasható: *ubi terminales lapides Romanorum et Burgundiorum confinia distinguebant*, vagyis az alamannok helyett

a rómaiak szerepelnek a szövegben.²⁴ Az Ammianus-hely azonban nemcsak szövegkritikailag problémás: a 4. század közepén egyáltalán nem valószínű, hogy a folyton változó etnikai határokat kövekkel is jelölték volna.

Annak oka, hogy a rómaiak – mai tudomásunk szerint – nem állítottak fel *fines imperii populi Romani* szöveggel ellátott határköveket, valószínűleg magában az *imperium*-ideológiában keresendő.²⁵ A Kr. e. 2. század közepén Polybios számára már „az egész lakott világ ismert részei a rómaiak uralma alatt állnak”; száz évvel később Cicero is úgy fogalmaz, hogy „ez a mi népünk... hatalmában tartja már a földkerekséget”. Az Augustus-kor nagy nemzeti költője, Vergilius, „vég- és határ nélküli birodalom”-ról énekel, a *sine fine* kifejezéssel egyszerre utalva a növekedés idő- és térbeli korlátainak hiányára. Az ugyancsak

Augustus kori, de egy generációval későbbi Ovidius pedig azt énekl: „Más országoknak szorosan kijelölve határa; / ám ez a földi világ s római föld tere – egy!” A császárkor legfontosabb ideológiai alapszövege, az augustusi *Res gestae* bevezető mondatában ezt olvassuk: „Az isteni Augustus tettei, amelyekkel a földkerekséget a római nép hatalma alá hajtotta.”²⁶ De hogyan lehetséges egyszerre a *földkerekséget* uralni, ugyanakkor – ugyanabban a szövegben – kijelenteni a következőt: „a római nép valamennyi provinciájának területét megnöveltem, amelynek csak a szomszédságában hatalmukat el nem ismerő népek éltek”?

Ennek magyarázata a „területi fennhatóság” (*imperium*) különféle felfogásában rejlik, amely egyúttal a különböző határtípusok meglétét is indokolja. Bizonyosra vehető, hogy a római felfogás megkülönböztette a „befolyási övezetet” (gör. *hégemonikon, methóraion*) a birodalom tényleges fennhatósága alatt álló, katonailag leigázott, közigazgatásilag megszervezett, tulajdonjogilag felosztott területeitől (*provinciae*). Ez a térkoncepció a földmérési irodalomban is tetten érhető, amely egyértelműen megkülönbözteti a *civitas* felmért, rendezett és szervezett területét, valamint az azon kívül eső – de még a *civitas*hoz tartozó – *ager arcifinust*.²⁷ Varro szerint ez utóbbi elnevezés az *arceo* igéből származik, mivel ezek a rendezetlen területek mintegy „védelmezik” a rendezett város körüli földeket.²⁸ A másutt *ager hosticusnak* vagy *ager peregrinusnak* is nevezett földterületet Frontinus így definiálja:

*Az ager arcifinus semmilyen felmérésben nem szerepel. Ősi szokás szerint folyók, árkok, hegyek, utak, korábban ültetett fák, vízmosások és olyan helyek határolják, amelyeket a korábbi tulajdonosok meg tudtak szerezni (ti. megfelelően jelölt határokkal).*²⁹

Ezek a területek igen gyakran a föld silány minősége, az erdős, hegyes vagy mocsaras terep miatt lettek a *limitatió*ból kikeresztve (*extra clusa*) és műveletlenül hagyva (*subsecivae*). Egy ilyen „köztes” terület – a germaniai *agri decumates* – a birodalomba történő bekebelezését írja le Tacitus:

Nem számítanám Germania népei közé, bár a Rhenuson és a Danuviuson túl telepedtek meg, az úgynevezett decumates agri megművelőit: a legkönnyelműbb és szegénységük folytán merész gallok foglalták el ezt a kétes birtoklású földet; majd a határ megvonása s az örállomások előretolása óta mint a birodalom kiszögellését s a provincia részét tartják őket számon.³⁰

A *limes* eredetileg a felmért és kiosztott földek (*agri centuriati et assignati*) határát jelölte, leggyakrabban egy egyszerű úttal, amely a földek szélén vezetett végig: a 3. századig a *limes* elsődleges jelentése: „a határon vezető út”. Az *ager arcifinus* határát (*fines*) ezzel szemben többnyire természetes képződmények határozták meg. Persze ezt a legkülső határt is lehetett *terminus*okkal jelölni, például oltárokkal, vagy a hegyvidékeken (mint például Szicíliában) sziklába vésett feliratokkal.³¹ A regényes történeti irodalomban is nagy hagyománya van a világhódítók által birodalmuk – a mindenkori „világbirodalom” – szélén elhelyezett határköveknek.³² A fentebb idézett Tacitus-szövegben a *limite acto* kifejezés mindenesetre nemcsak a határ megvonását, hanem elsődlegesen a (katonai) utak kiépítését jelenti.³³ Ezek a definiálatlan határterületek néha egészen szélesek voltak (mint például Africa és Syria esetében), másutt csak egy viszonylag keskeny sávra korlátozódtak (például Britanniában). „Mai szemmel nézve a *határ* egy fejlődési folyamat eredménye, egy folyamatban lévő munka (*work in progress*), amely különféle jogi státuszú területek mozaikját foglalja magába.”³⁴ A határkijelölés alapvetően kétlépcsős folyamat volt: első lépcsőben az *agri incerti* területén felvonulási utakat és őrhelyeket építettek, majd a másodikban a katonai ellenőrzés alá vont területre és népességre kifeszítették a római provincia-közigazgatás feszes hálóját.³⁵ Ezen a ponton emlékezzünk vissza, mint is mondott Augustus a *Res gestae*-ben: „a római nép valamennyi provinciájának területét megnöveltem” (Borzsák István fordításában); szó szerint azonban az szerepel a szövegben, hogy „határait gyarapítottam” (*fines auxi*). Nem más volna tehát a birodalom kiterjesztése (*propagatio imperii*), mint az egyes – a Barbaricummal szomszédos – *tartományok* határainak kijjebb tolésa?

Csak hogy a rómaiak nemcsak a birodalom, de az egyes provinciák határait sem szerették határkövekkel kijelölni – legalábbis erre következtethetünk az elenyészően csekély számban ránk maradt ilyen típusú határkö alapján. Africában Vespasianus idején húzták meg határt a „régii és új provincia” között, a *fossa regia* helyén.³⁶ Egy Zeugma és Edessa között előkerült határkövön egy Septimius Severus alatti *procurator* állapította meg a határvonalat „Osrhoene provincia és Abgar királysága között.”³⁷ Végezetül, jól ismertek azok a határkövek, amelyek Traianus korában a „moesusok és a thrákok között” (*inter Moesos et Thraces*) jelölték ki a határt. A thrákok és a Moesia Inferiorban található Odessus (Varna) között elhelyezett határkövek egyikén azonban félreérthetetlenül a provincia neve szerepel: *[F(ines) te]rr(ae) / [T]hraciae // [F(ines) terr(ae)] / Ode[ss]itanorum*.³⁸ E néhány példa ismeretében kijelenthetjük, hogy a rómaiak általában a provinciák határait sem jelölték. A Rajna és a Duna mentén ez némiképp indokolható is, de a hosszú keleti vagy afrikai határ mentén már aligha, nem is szólva a provincia és provincia közti határokról.

4. kép. A thrákok és moesusok határát jelző felirat Kr. u. 136-ból (Nemzeti Múzeum, Szófia)

„A béke őre és az igazság tanúja” – mesterséges határjelzők

Egy rendezett társadalomnak szüksége volt világosan és egyértelműen jelölt határookra.³⁹ A hagyomány szerint Róma második királya, Numa Pompilius, rendelte el a közösségi és magán határjelzések felállítását:

Terminus a határok őre. Neki ott mutatnak be köz- és magánáldozatokat, ahol határmezsgyék választják el egymástól a szomszédos földeket. Terminusnak most élő állatot szokás áldozni, régen azonban vértelen áldozatot mutattak be neki. Numa úgy vélekedett, hogy a határ istene szükségszerűleg a béke őre és az igazság tanúja, ezért minden vérontástól tisztának kell maradnia.⁴⁰

A halikarnassosi Dionysios szerint (II. 74. 2–5) a király arra utasította a földtulajdonosokat, hogy Iuppiter Terminusnak szentelt köveket állítsanak fel birtokuk határain, továbbá elrendelte, hogy akik ezeket elmozdítják, ugyancsak legyenek feláldozva az istenségnek. A *Corpus Agrimensorum Romanorum* gyűjteményében fennmaradt egyik szöveg szerzője szintén nagy jelentőséget tulajdonított a határköveknek: a *Vegoia jóslata* néven ismert szöveg annak az istennőnek nevében íródott, aki állítólag az etruszkok vallási szokásait (*disciplina Etrusca*) adta, s ily módon a római *divinatio* és különösképpen a *haruspicium* „tudományának” is *prima inventrix* volt.⁴¹ A kutatók egy része szerint a jóslat a Kr. e. 1. századra megy vissza, amikor a polgárháború következtében nagy volt a jogbizonytalanság. Vegoia

Vegoia jóslata

Amidőn Iuppiter Etruria földjét gondjába fogadta, elhatározta és elrendelte: mérjék fel a földeket és jelöljék meg az egyes birtokokat. Ismervén ugyanis az emberek kapzsiságát és földéhségét, úgy akarta, hogy mindent a határkövek döntsenek el. Ám ezeket egykoron majd, a közelgő kilencedik saeculum kapzsisága idején vétkes emberek gonosz indulattal megsértik, megtámadják és elmozdítják helyükről. Aki azonban [határkövet] megérint és helyéről elmozdít – így növeli saját tulajdonát, a másét pedig megkisebbiti –, e bűnéért az istenek által lakol! Ha rabszolgák teszik ezt – új urat kapnak, rosszabbat a réginél; ha pedig gazdájuk tudtával követték el, annak háza mihamar elpusztul, egész nemzetsége kihal. A felbujtókat gonosz betegségek, kegyetlen sebek gyöttrik, tagjai erőtlenné válnak. A földet viharok és forgószelek pusztítják; a házak beomlanak; a termést sokféle kár éri: zápor és jégeső veri, kiszikkasztja a kánikula, elpusztítja a rozsda. A nép körében viszályok dúlnak. Tudd meg: mindez megtörténik, amikor ilyen bűnöket követnek el. Ne légy hát csalárd és kétszínű! E tanítást vésd a szivedbe!

Hahn István fordítása

Latinus: A határkövekről (De terminibus)

Ha egy határkő felső része sas formájúra van faragva, azt jelzi, hogy a határ átnyúlik egy hegyen, és egészen egy vadolajfa-ligetig tart. Ha három vadolajfa áll egy helyen, az hármast határt jelöl. Ha egy határkövet átlukasztanak, az ciszternát jelöl, ott a határ a vízcsatorna mentén halad egészen a forrásig; magánál a forrásnál egy arca található, amely hármast határt jelez. Ha egy határkövet oldalára fektetnek, limest jelöl. Néhány ilyen kő különleges módon a völgyben futó határt jelez. Amennyiben egy határkövet az oldalára fektetnek, és a közelben nincs völgy, az a határ végét jelöli a közelben, a kő homlokzata előtt. Ha egy határkövet négyzetesre faragnak, és oldalában van egy lyuk, az forrást jelöl. Ha egy mélyedés van a tetején, az olyan kutat jelez, amely határt képez. Ha egy határkőn a tetejétől az aljáig hasadék húzódik, az folyót, vagy legalábbis patakot jelöl. Ha egy határkő tetején ólomdarab van, az medencét vagy víztározót jelez. Ha egy határkőben alul mélyedés található, az mosásra szolgáló helyre utal. Ha egy határkő kétfelé ágazik, azt sarmadacuinnak nevezik, és hármast határra utal. Ha egy határkő kerek, kicsi, és egyik oldalán lyuk van, az merőlegesen összefutó határokat jelez, amelyek egy forráshoz tartanak. Ha egy határkőben felül és alul egy darab fa található, az nem őshonos fát jelöl, melyet szándékosan ültettek határjelölőnek. Ha egy fára ólmot

kinyilatkoztatta, hogy Iuppiter azért rendelte el a határkövek felállítását, hogy ezzel korlátot vessen az irigységnek, és előre megmondta, hogy ezek figyelmen kívül hagyása esetén természeti és társadalmi katasztrófák fogják sújtani az embereket.

A határjelölők feletti ellenőrzés maguknak a területeknek ellenőrzését szimbolizálta, s ezen keresztül az egész társadalom és vallás feletti kontrollt. Valószínűleg egy hivatalos aktus lehetett az az eset, amit Livius beszámolója őrzött meg számunkra: amikor Collatio polgárai formálisan megadták magukat Tarquinius Priscus király előtt, átadták a rómaiaknak földjüket, városukat, templomaikat és határköveiket (*terminus*).⁴² A különféle adottságokkal rendelkező, más-más fenntartás alá tartozó területeket különféle szabályok alapján igazgatták, ezért szükség volt határokkal történő elkülönítésükre: az *urbs* és az *ager*, a római és nem római, a szent és a profán, a köz- és magánbirtokok között – sokszor látható módon is – különbséget kellett tenni. A határok vagy kerítések felállításának sokféle oka és módja lehetett, mint ahogyan maguk a határjelzők is igen változatosak voltak. Róma és a *coloniák* madárjóslattal kijelölt szent határait földbe vert karókkal vagy kőoszlopokkal (ún. *cippusokkal*) jelölték. Ezen belül bizonyos tevékenységek – például az emberi szükségletek elvégzése vagy halottak eltemetése – tiltottnak minősültek.⁴³ De nemcsak a közösségi vagy szakrális tereket különítették el határokkal, hanem a magánbirtokosok, a szomszédokkal való jogvitákat kerüldendő, jól látható és tartós határokat építettek. Cato és Varro is arra buzdította a gazdákat, hogy birtokaik széleire ültessenek fákat vagy húzzanak fel kökerítést.⁴⁴ A határköveknek jogi szerepük is volt, például mikor valaki eladott egy birtokot, a szerződés aláírása után a vevő az eladó vagy más tanúk jelenlétében rámutatott a határkövekre, és ezzel vált teljessé az adásvétel.⁴⁵ A határkövek elvétele vagy a rajtuk lévő feliratok eltüntetése azzal a praktikus, bár nem jogszerű következménnyel járt, hogy a terület az eredeti tulajdonoshoz került vissza.⁴⁶ Természetesen az ilyen cselekedeteket tiltották és súlyosan szankcionálták. A *terminus motus* vagy *crimen termini moti* (a határkövek elmozdításának bűncselekménye) a római jog legrégebbi idők óta számon tartott kázusai közé tartozott, néhány szerző az erre vonatkozó szabályozást szintén Numa Pompilius idejére vezette vissza.⁴⁷ A magántulajdonosok a római magánjog (*ius privatum*) keretében kaptak védelmet területeikre: Cicero szerint a *legis actio finium regundorum* (a határok rögzítését célzó peres eljárás) – amely a XII táblás törvényekig megy vissza – keretében a földtulajdonosoknak joguk volt arra, hogy döntőbírókat (*arbitri*) kérjenek fel a vitás területi kérdések tisztázására.⁴⁸ A köztulajdon és a szent tulajdon védelme a római közjog (*ius publicum*) hatálya alá tartozott és alapvetően a *magistratusok* feladata volt.

A római földmérők által alkalmazott *centuriatio* az ideális földmérési és földosztási mód volt, amit elsősorban *coloniák* alapításánál alkalmaztak.⁴⁹ Siculus Flaccus *A földek kategóriáiról (De condicionibus agrorum)* című munkájában számos olyan tájélemet sorol fel, amelyek határjelölőként szolgálhattak: határkövek (itt gyakran a kő fajtáját is megnevezik, pl. tiburi vagy tűzkő); fák; fasorok (különösen olajfából, ezt nevezték *pinnalisnak*); kőhalmok; bokrok; utak; kutak; árok; vízelvezető csatornák; folyópartok; hegygerincek stb. A fák esetében azt javasolták, hogy a területen nem őshonos fafajtákat ültessenek a gazdák, vagy a lombkoronát nyírják különleges formájúra, vagy lássák el vésett jelekkel. Hyginus Gromaticus szerint a feliratos kövek helyett olykor kőoltárokat is el lehetett helyezni. Ezek egyik oldalán a földosztásban érintett *colonia*, a másik oldalán a szomszédos település nevét kellett feltüntetni.⁵⁰ A *Liber coloniarum* is megemlíti, hogy például Alba Fucens vagy a Cures Sabini területén sírokat, emlékműveket, és szent területeket (*sacra*) használtak határjelölésre.⁵¹ Lykiában valószínűleg a provincia határait is részben helyi istenségeknek dedikált szentélyek jelölték ki.⁵²

Egy bizonyos Balbus, akiről semmi közelebbit nem tudunk, a *Corpus Agrimensorum*ban összesen 44 határkötípust nevez meg, melyek közül többet nem is tudunk értelmezni.⁵³ A szintén ismeretlen Latinus *A határkövekről (De terminibus)* címen fennmaradt kis írása már jóval informatívabb.⁵⁴ A határkövek egy részét formájukról, anyagukról, elhelyezésükről nevezték el, más részüket viszont a földmérési munkát elrendelő vagy elvégző személyekről. A *Liber coloniarum*ban – amely Italia *colonia* rangú településeinek határjelzéseit sorolja fel – a következő típusokat találjuk meg: gracchusi, augustusi, claudiusi és tiberiusi. Az úgyneve-

zett ciliciusi (vagy caeciliusi) határkövek, egy bizonyos Caecilius Saturninus, a XXVII. cohors centuriója után kapták nevüket, és Alba Fucens környékén voltak ismertek. Érdekes, hogy Lusitania provinciában valamennyi előkerült határkő a *terminus Augustalis* nevet viselte.⁵⁵ A különböző határjelölők elképesztő sokféleségét a *Liber coloniarum*ban fennmaradt, Dalmatiáról szóló leírás is mutatja. A régészeti és epigráfiai kutatások ezt a sokszínűséget minden szempontból igazolták.⁵⁶ Dalmatia különlegessége, hogy a császárkorban – különösen Salona és Iader környékén megfigyelhető – nagy földfelosztások előttről is rendelkezünk adatokkal, amelyek azt mutatják, hogy a római hatóságok a korábbi földmérések eredményeit is tiszteletben tartották. Hvar szigetén Stari Grad (ókori nevén Chora Pharos) közelében a Mediterráneum egyik legrégebbi görög parcellázásának nyomait találták meg a Kr. e. 4. századból.⁵⁷

Hyginus Gromaticus szerint ugyancsak Dalmatiában megtartották a *versus* elnevezésű mértékegységet, amely 8640 római négyzetlábnek felelt meg.⁵⁸ Ez az oszk eredetű mértékegység 10 000 oszk négyzetlábbal volt egyenlő és világosan mutatja, hogy a görögök mellett az itálikus népek befolyása is érvényesült ezen a területen. A *versus* mértékegységet egészen a Kr. u. 2. század végéig használták a római földmérők Dalmatiában. A rómaiak a törzsek területeit is figyelembe vették: a Kr. u. 1. századból számos olyan határfelíratot ismerünk, amely ezeket rögzíti. Mindez azért is figyelemre méltó, mert Strabón szerint a dalmata törzsek nyolc-évente újraosztották egymás között földjeiket.⁵⁹

A határok szentsége és a szentség határai

A határokat és azok jelzéseit valamennyi ókori civilizáció különleges védelemben részesítette. A határkövek mozdíthatatlansága egyben az adott ország államrendjének, sőt az egész emberi civilizációnak, vagy akár magának a világregndnek stabilitását szimbolizálta. A Bibliában is számos parancs vonatkozott a határok tiszteletben tartására: „A te felebarátodnak határát el ne told” (5Móz 19,14) – „Átkozott, aki elmozdítja az ő felebarátjának határát!” (5Móz 27,17) – „Ne bontsd el a régi határt, melyet csináltak a te eleid” (Péld 22,28). A határköveket a rómaiak is szakrális védelemben részesítették: „Terminus, ott a mezőn te csak egy kő s tán fűcölöp vagy, / isteni lénynek tart mégis a szent hagyomány” – írja Ovidius a *Római naptárban*, a Határok ünnepével (*Terminalia*) kapcsolatban.⁶⁰ A római történelem hajnalán, mikor Tarquinius Priscus király belefogott Iuppiter templomának építésébe a Capitolium hegyén, a korábban oda telepített szentélyeket felszámolták, egyedül Terminus nem akart mozdulni helyéről, amit jó *omennek* vettek, és a szentélyt belefoglalták Iuppiter Optimus Maximus templomába.⁶¹

A Róma alapításáról Augustus alatt és után keletkezett legtöbb történeti beszámoló azt állítja, hogy Romulus a város vallási határát, azaz *pomerium*át a hagyományos római módszerrel, vagyis egy ekével történő barázdavonással húzta meg: ezt a metódust egyes rómaiak értelmezése szerint Etruriából örökölték, bár erre

6. kép. Aquileia colonia alapítása Kr. e. 181-ben az „ősbarázda” meghúzásával (Museo Archeologico Nazionale di Aquileia)

5. kép. Egy Kr. e. 4. századi görög földosztásból megmaradt határkő (Hvar-sziget, Horvátország)

tesznek, az – éppen úgy, mint a határkő esetében – medencét, nagyobb vízfolyást, vagy forrást jelöl. A határköveket nem egyformán helyezik el és nem is néznek ki egyformán a hármás és négyes határokon, valamint a ságrabán, ami áradmányos síkságot jelent. Még a kis dombocskák is lehetnek határjelzők. (...) A folyókkal kapcsolatos határköveket cromaticának hívják. A tiburi követ caesalisnak (vagyis vágthatónak) nevezik. Az égetett agyagból készült határjelző az ullageris. A fehérés tűzkő, ha tiszta fehér, a Galliensis. Ha van benne más színű erezet is, „tűzhozónak” (ignifer) hívják. Néhány helyen olyan köveket állítunk fel, amelyeket le sem csiszoltak, és semmit nem tettek alájuk. (...) A természetes köveket, amik úgy néznek ki, mintha az opus signinum mintájára rakták volna össze őket, aspratilisnak nevezzük. Ha egy követ felül lecsiszolnak, de alul csiszolatlanul hagyják, az egy sírhoz tartozik, és nem vehető számba határjelzőként.

Grüll Tibor fordítása

Dalmatia határkövei (Liber coloniarum)

Ami a különböző területeket, falvakat vagy birtokokat illeti: más-más elnevezéseket és jeleket találunk a földek elhatárolására. A hegyes vidékeken, a száraz és töredezett földiken jelekkel ellátott köveket, hegygerinceket és „augustusi határköveket” (azaz oszlopszerű, hengeres köveket, amelyek közül egye-

sek betűkkel jelöltek, mások jelöletlenek), határjelölő oltárokat, sziklahalmokat (*grumi*), korábban ültetett és nem metszett fákat, kőrakásokat (*congeria*), kőfalakat (*macheria*) – vagyis ahol a mindkét részről összehordott kövek határt (*limes*) alkotnak –, kősziklákat (*petra*) és áldozati oltárokat találunk. Azokon a helyeken, ahol érintetlen fák állnak, ott szoktak a régiek áldozatot bemutatni. Néhány helyen a katonai utak jelölik a határt; másutt a lejtők (*devexa montium*), vagyis a hegyoldalakról lefutó [patakok] partjai. Néha a sír- emlékek [mutatják a határokat]. A közbenső határokat (*terminos cursorios*) felirat (*titulus*) vagy háromszög alakú [jelek] mutatják. Néhány helyen patakok (*rivi*), csatornák (*canabulae*), vízelvezető árkok (*novercae*), kőrakások (*scorofiones*) [jelzik a határokat]. Ahol két határ szöveget bezárva találkozik egymással, például nyílt területen, [határvövekkel jelzik]. A síkságon lévő földek területét ugerumban mérik. Amikor a Saprinusok, Clinivatusok és a Sardiatae földjein haladtam át, a földek határait partokkal, folyókkal, korábban ültetett fákkal (ahogyan fentebb mondtam), áldozati helyekkel, és a *limes* formájába összehordott földhányásokkal jelölték. Néha négyszögletes írott kövekkel (*petras quadratas inscriptas*) is találkozhatunk, de nem mindegyik tituluson található felirat. Maguk a hegyek is így jelölik a határokat. Vannak *subsecivának* nevezett helyek is, amelyek nem számítanak bele a földmérésbe. Ha a tulajdonosok egymás között megegyeznek, közösen birtokolják; ha nem, marad a [közösség] fennhatósága alatt. Ott vannak azután a *praefecturae*nak nevezett helyek, amelyek a közjog hatálya alá esnek. A katonáknak történő első földosztás (*ratio*) idején a *triumvirek* a Gracchus-féle hengeres, oszlopszerű határvöveket használták, melyeknek átmérője legfeljebb 1–1,5 láb, magasságuk 4–4,5 láb volt. Az isteni Iulius ugyanilyen [határvöveket használt]. Augustus ugyanezeket használta, abból az okból kifolyólag, mivel Augustus a korábbi méréseket felülvizsgáltatta, és a korábbiak helyébe más határvöveket rakatott, és uralkodása alatt az egész földet felmértette és kiosztatta a veteránok között. Ezek a kövek – éppúgy, mint Gaius Caesaréi – hengeresek, és vagy tűzkőből, vagy vulkáni kőzetből (*ex saxo silice vel molari*) készültek. A földből kiálló részük 1,5 láb, a földalatti 2,5 láb. Így teljes magasságuk 4 láb, egymástól 2400 láb távolságra vannak elhelyezve. A többi határvő 2 lábbal nyúlik a föld fölé, 1,33 láb vastag, 3 lábbal van a földben; így teljes magassága 5 láb. A közöttük lévő távolság 1200 láb. Vannak azután más, *neróinak*, *vespasiannusinak*, és *traianusinak* és *Iamnici-nak* nevezett határvövek is, és négyszögletes kövek, amelyeket különböző távolságokra állítottak fel. Ezek közül némelyeket gamma betűvel láttak el, és úgy állították fel őket, ahogy a terep adottságai megengedték. A közöttük lévő távolság hol 240 láb, hol 220 láb, mások között

vajmi kevés történeti bizonyítékuk lehetett.⁶² Az idősebb Cato a Kr. e. 2. század második negyedében az ekével történő városhatár-kijelölést már mindenesetre bevett szokásnak tekintette. A városalapítók egy ökröt és tehenet fogtak járomba, úgy, hogy a tehen (a termékenység szimbólumaként) a város, az ökör (az erő megtestesítőjeként) a külvilág felőli oldalon ment. Az eke szarvát tartó városalapító fejére borított *togával* (*capite velato*) ment, amivel ezt jelezte, hogy vallási aktust hajt végre. Az eke által kifordított göröngyöknek belülré, a város felé kellett esnie. Az úgynevezett „ősbarázda” (*sulcus primigenius*) jelezte a később felépítendő város szakrális határát, csak a kapuknak szánt helyeken emelték fel az ekevasat.⁶³ A szent határ konkrétan azt jelentette, hogy csak a *pomerium* területén belül lehetett olyan madárjósokat kérni, amelyek a város életére voltak befolyással (*auspicia urbana*). A konkrét városfalak akár a *pomeriumon* belül, akár kívülről húzódtak, sőt a *pomerium* akár fizikai városfalak nélkül is „működött”. A település lakói akár a *pomeriumon* kívül, akár belül építhettek, de ahol a határvonal húzódott, kötelező volt egy széles sávot beépítetlenül hagyni, hogy profán épületekkel nem szentségtelenítsék meg a helyet. M. Terentius Varro a rituálét etruszk eredetűnek tartja, és egy etimológiai bűvészmutatvánnyal úgy érvel, hogy a rómaiak az összes *urbsot* szűkséggel ezzel a módszerrel alapították, majd arra a konklúzióra jut, hogy „a régi írásokban minden *coloniánkat urbsnak* nevezik, mert ugyanúgy alapították azokat, mint Rómát.”⁶⁴ Maga Varro azonban bevallotta, hogy csak két helyről ismert *pomerium*-határvöveket: Rómából és Ariciából. A modern történettudomány is csak a caesari alapítású Capuából és a hispaniai Ursóból, valamint az Augustus által Asia tartományban alapított coloniákból rendelkezik bizonyítékkal az „ősbarázda” meghúzására a városalapítások esetén.⁶⁵ Egy római város alapítása a *pomerium* meghúzásán túlmenően is számos további hivatalos aktust követelt meg. Ezekről a késő köztársaságkori szövegek különböző variációi adnak betekintést – sajnos egyiket sem egy alapítás szemtanúja jegyezte le, legalábbis amennyire ezt tudhatjuk. Az efféle tanúságtételhez legközelebb álló, jelenleg ismert szöveg Titus Annius Luscus tiszteletére íródott, aki egyike volt a senatus által elküldött *triumvireknek*, akik további *colonusokat* telepítettek Aquileiába Kr. e. 169-ben.⁶⁶

Róma *pomeriumának* vonala nem mindig húzódott ugyanazon a helyen. Ahogy a város növekedett, annak szent határát is egyre kijebb kellett tolni, de ezt az aktust csak olyan személy végezhetette, aki idegen népek felett aratott győzelmekkel tolta kijebb a birodalom határait.⁶⁷ A *pomerium* vonalát az *augures* pozitív előjelű jóslatai nélkül sem létrehozni, sem megváltoztatni nem lehetett.⁶⁸ Róma eredeti *pomeriumának* vonalát nehéz megállapítani az egymásnak ellentmondó tudósítások miatt: Gellius szerint Romulus csak a Palatinus-domb lába körül húzta meg az „ősbarázdat”; ezzel szemben Tacitus leírásában egy sokkal nagyobb terület szerepel. Az Aventinus-domb csak Claudius idején került a város szent körzetének határain belülre, bár a halikarnassosi Dionysios azt állította, hogy Servius Tulliustól saját koráig senki sem terjesztette ki a *pomeriumot*, ez az értesülése nem helytálló, mivel egyéb forrásokból tudjuk, hogy Sulla, Caesar és Augustus is végrehajtott ilyen bővítést. A *pomerium* utolsó kiterjesztője Aurelianus császár volt, aki a város falait is kijebb helyezte.⁶⁹

A profán térből kiszakított és szakrális rítusok számára elkülönített területet neveztek a rómaiak *templumnak*, amely etimológiailag a görög *temenos* (szent terület) szóval azonos gyökérből ered. A *templum inauguratum* lehetett egy madárjós által kijelölt és valamely istenség által jelekkel megerősített időlegesen fennálló imaginárius tér, de ugyanúgy lehetett valamely földterületből kiszakított és valamely istenség számára lefoglalt állandó térség is (*templum terrestre*). Ez utóbbi esetben a szent térség határait cölöpökkel vagy kövekkel (*cippi*) kellett kijelölni, legalább a terület sarkain.⁷⁰ A *templum* elhatárolásának fontos és állandó részét képezte, hogy a terület határait kézzel rá kellett mutatni, és az arra vonatkozó különleges törvényeket szóval is ki kellett mondani. Magának a templomnak területét azonban nem kellett határvövekkel kijelölni; deszkapalánkkal, vászonnal vagy cölöpökkel is körül lehetett keríteni.⁷¹ A *coloniák* alapítói a határok mentén *terminusokat* vagy különösen fontos helyeken oltárokat (*arae*) emeltek.⁷² Az oltárok felállítása – és talán a határvövekéi is – feltétlenül megkövetelt valamilyen szakrális rítust, valószínűleg áldozatot.⁷³

7. kép. Claudius császár Kr. u. 49-ben kijebb tolta Róma szent határának, a pomeriumnak a vonalát, amit határkövekkel jelöltek

Az egyik-másik istenséghez tartozó szent területeket határkövekkel jelölték. Ezekre azért volt szükség, mert a *temenoson* belül más törvények érvényesültek, mint a profán szférában, illetve az egyes szentélyek *asylum* jogát is nyilvánvalóan kellett jelezni.⁷⁴ Ugyancsak fontos volt a templomokhoz tartozó szent földek (*hiera chóra* = szántóföldek, erdők, ligetek, szőlők, kertek, legelők stb.) körülhatárolása.⁷⁵ A Kaystros-völgyében Augustus, Domitianus és Traianus idejéből előkerült határkövek segítségével meglehetősen pontosan sikerült az ephesosi Artemis-templomhoz tartozó szent földeket meghatározni. A görög szentélyekben előírások szabályozták a belépők személyét és viselkedését: „A szentélybe csak tisztán, fehér ruhában szabad belépni.” – „Tisztán lépj be a *temenos*ba, szent gondolatokkal.” – „Akik nem vettek részt az istenség rítusaiban, nem léphetnek be.” – „Idegenek (*xenói*) tilos a belépés!”⁷⁶ Az utóbbihoz hasonló tiltás volt érvényben a zsidók jeruzsálemi Templomában is, ahol a *temenost* görög nyelvű feliratokkal vették körbe, amelyeken ez állt: „Senki idegen (*allogenés*) nem léphet a szentély körüli udvaron és mellvéden (*tryphaktu*) belülré. Akit tetten érnek, csak magának köszönheti az érte járó halált.”⁷⁷ A *tryphaktos* (kerítés, mellvéd) szó szerepel egy mylasai dekrétumon is a Kr. u. 2. századból: „Hasonlóképpen elhatározottat, hogy soha senki nem léphet be a kerítésen belülré, amely az ezüst oltár és az istenség asztala között van, kivéve az alább felsoroltakat...”⁷⁸ Az *abaton* kifejezéssel

300 láb, megint mások között 360, 420, 480, 600, 720, 840, 940 vagy 1200 láb. Az erdős területeken (*saltus*) sziklahalmokból épített *scorofiók* és *carbunculusok* vannak, egymástól 1200, 1680, 1440, 2400 vagy 3000 láb távolságra. De néhol a síremlékek – amelyek a [földek] legszélén vannak elhelyezve – szolgálnak [határköként]. Ami az egyéb területeket illeti, mindegyik régió a saját szokása szerint állít határjelzéseket.

Grüll Tibor fordítása

Livius I. 55

Ezt a területet a többi vallásos kegyhelytől megszabadítva teljesen Iuppiternek és a föl-épitendő templomnak akarta átadni; ezért elrendelte, hogy néhány ott álló szentélyt és oltárt, melyeket Tatus király ajánlott az isteneknek hajdanában, a Romulus elleni csata válságos idejében, s amelyeket csak később avattak föl – a szent jellegtől előírás szerint mentesítsenek. Az építkezés alapozási munkálatainak kezdetén, mint mondják, az istenek maguk is szükségességnek érezték, hogy a hatalom nagyságára utaló jelet küldjenek: a madarak ugyanis valamennyi kegyeleti hely fölszentelésének megszüntetésére kedvező jelet adtak, csupán Terminus berke szent jellegének megszüntetését nem helyeselték; ezt az előjelet és jóslatot úgy fogták föl, hogy Terminus nem mozdul el a helyéről, az istenek közül egyedül ő nem távolítható el a neki szentelt területről – ez az állam megállapodott helyzetét, biztonságát jelenti.

Kis Ferencné fordítása

Livius I. 44

A *pomerium*, ha a szó pusztá jelentését tekintjük, annyit jelent, mint *postmoerium*: tulajdonképpen inkább *circamoerium* (a fal két oldalán húzódó sáv), melyet az etruszkok, hajdanában, amerre a falakat építeni akarták, jóslatokat kérve és mindkét oldalról biztos határokat kijelölve, szabadnak nyilvánítottak, valahányszor új várost alapítottak, mégpedig úgy, hogy sem befelé ne állhassanak épületek – nem úgy, mint manapság –, és a külső oldalon is maradjon egy emberi művelés nélkül hagyott földszáv. Ezt a keskeny területet, amelyen akár lakni, akár szántani-vetni tilos volt, *pomerium*nak hívták a rómaiak, nemcsak mert a városfal mögött feküdt, hanem azért is, mert a fal is mögötte húzódott; és valahányszor a népesség növekedésével kijebb kellett tolni a falakat, egyszersmind a megszentelt határokat is kiszélesítették.

Kis Ferencné fordítása

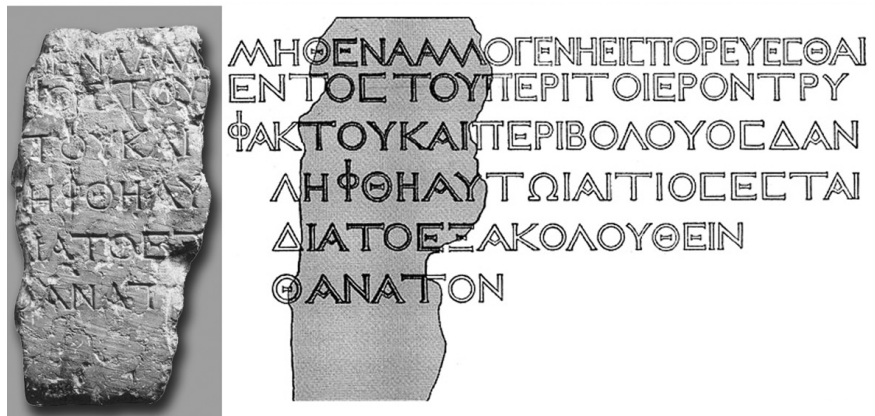
Tacitus: Évkönyvek XII. 24

De az alapítás kezdetét és a Romulustól kijelölt városhatárt megismerni nem vélem fölöslegesnek. Tehát a marhavásártértől, ahol a bronz bikaszobrot láthatjuk, mivel ezt az állatot fogják az eke jármába, kezdték a város határának kijelölésére szolgáló barázdát, úgy, hogy Hercules nagy oltárát befoglalja. Innen bizonyos távolságokban kövek vannak elhelyezve a Palatinus-hegy tövében, Consus oltaráig, majd a régi curiáig, azután a Larok szentélyéig, innen a római forumig: úgy hitték, hogy a forumot és a Capitoliumot nem Romulus, hanem Titus Tatius csatolta a városhoz. Majd a helyzet szerint tágították a város területét. Hogy Claudius akkor milyen határköveket helyezett el, könnyű felismerni, mert mindenki számára hozzáférhető emlékeken fel van tüntetve.

Borzás István fordítása

8. kép. Szombatnapi járóföld határát jelző sziklafelirat Galileából

9. kép. Görög nyelvű figyelmeztető felirat a zsidók jeruzsálemi templomából:
„Senki idegen nem léphet a Szentély körüli udvaron és falon belülré.
Akit tetten érnek, csak magának köszönheti az érte járó halált”
(Rockefeller Múzeum, Jeruzsálem)

olyan területet jelöltek, ahová senkinek sem volt szabad belépnie, természetesen a szentély személyzetét kivéve. Az ókori vallások más típusú „szent határokat” is produkáltak, például egyedülálló a judaizmus „szombati járóföldre” (kb. 1 km) vonatkozó tilalma, amit a települések határaiban az út mentén álló sziklákba véstek. Az Izraelben (Timrat, Horvat Usha) talált petroglifeken a héber THWM SBT („sabbat határ”) szöveg vagy a görög CAB rövidítés szerepel.

Jegyzetek

A cikk első változata az Ohio State Universityn (Columbus) működő Center for Epigraphical and Palaeographical Studies kutatóközpontban készült, ahová 2012 szeptemberében a Paul E. and Sandra J. Watkins Fellowship segítségével jutottam el. Ezúton is köszönöm a Központ munkatársainak és Dr. Fritz Graf intézetigazgatónak sokoldalú támogatásukat.

1 Parker 2006, 78.

2 „A zone of interpenetration between two previously distinct peoples” (Thompson–Lamar 1981).

3 Elton 1996.

4 Parker 2006, 81.

- 5 Parker 2006.
- 6 Strabón III. 5. 3–6. C 168–172; Cruz Andreotti 1994.
- 7 Strabón III. 5. 6. C 171. Földy József fordítása.
- 8 Strabón III. 5. 5. C 170–171.
- 9 Tacitus: *Germania* 34. Borzsák István fordítása.
- 10 Villeneuve 2004; Villeneuve *et al.* 2004.
- 11 Romm 1992; Roller 2006; Grüll 2009a.
- 12 Seneca: *Suasoriae* I. 15. Grüll Tibor fordítása. A Tacitus-hely: *Annales* II. 23.
- 13 Pindaros: 4. *nemeai óda* 69. Csengery János fordítása.
- 14 Pompeius Trogus ezekkel a szavakkal mutatta be Nagy Sándor keleti hódításait: „Sándor az Óceánnak itáláldozatot mutatott be, és imádkozott a hazájába való szerencsés visszatérésért, és mintha csak kocsit hajtott volna céloszlop körül, megállapította birodalmának határait egészen addig, ameddig a szárazföldi sivatagok az előrenyomulást engedték, és ameddig a tenger hajózható volt” (XII. 10. 5). Bár nem lehet kizárni, hogy Alexandros valóban így gondolkodott, ez a megfogalmazás – Katherine Clarke kifejezésével élve – a római geopolitikai „univerzalizmus” gondolkodás- és kifejezőmódját tükrözi (Clarke 1999, *passim*).
- 15 *Ab Gadibus ad mare Rubrum Oceano fines terminemus*, Livius XXXVI. 17. 15. Muraközy Gyula fordítása.
- 16 *Pontus quoque serviet illi*, Ovidius: *Metamorphoses* XV. 831. Devecseri Gábor fordítása. Erről az ideológiáról bővebben lásd Grüll 2008.
- 17 Evans 2005; Roller 2006, 126.
- 18 *Ea clade [Variana] facta ut imperium quod in litore Oceani non steterat, in ripa Rheni fluminis staret*, Florus II. 30; *mari Oceano aut omnibus longinquis saeptum imperium*, Tacitus: *Annales* I. 9. 5, vö. Graham 2006, 51–75.
- 19 Conole–Milns 1983.
- 20 Cordovana 2012, 466, 480–483.
- 21 *[Divorum] omnium fil[ius] / [Imp(er)ator] Caesar Traianus] Hadr[ianus] / [Augustus impo]s[it]a necessitat[e] imperii] / [intra fines conser]vati divino pra[cepto] / [c]o(n)s(uli) II / diffusis [barbaris et] / provinc[ia] recip[er]ata] / Britannia ad[didit] limitem inter] / utrumque o[ceani] litus per m[ilia] p[er] (assum) LXXX] / exercitus pr[ovinciae] opus valli fecit] / sub cura A(uli) [Platori Nepotis leg(at)i] Aug(usti) pr(o) pr(aetore)], *CIL* VII 498; *AE* 1947, 123; *RIB* 1051.*
- 22 *Concilium coercendi intra terminos imperii*, Tacitus: *Annales* I. 11. 4. Borzsák István fordítása.
- 23 *Ripam omnem burgis a solo extractis item praesidis per loca opportuna ad clandestinos latruncolorum transitus oppositis munivit*. Commodus, Kr. u. 183, *RIU* V 1127 = *ILS* 8913.
- 24 Ammianus Marcellinus XVIII. 2. 15. Adamik Tamás fordítása.
- 25 Nicolet 1991; Mehl 1994.
- 26 Az idézett szövegek: πάντα τὰ γνωριζόμενα μέρη τῆς οἰκουμένης ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων δυναστείαν ἐγένετο, Polybios III. 1. 4. Muraközy Gyula fordítása. – *Noster hic populus... cuius imperio iam orbis terrae tenetur*; Cicero: *De republica* III. 15. 24. Hamza Gábor fordítása. – *Gentibus est aliis tellus data limite certo, / Romanae spatium est urbis et orbis idem*, Ovidius: *Fasti* II. 683–684. Gaál László fordítása. – *Imperium sine fine*, Vergilius: *Aeneis* I. 278. – *Res gestae divi Augusti quibus orbem terrarum imperio populi Romani subiecit, Res gestae divi Augusti* I. 1 (Érdekes lenne megvizsgálni annak okait, hogy a földkerekség meghódítására vonatkozó utalás miért maradt ki a szöveg görög fordításából, illetve hogyan lett az egész mellékmondatból „a felséges isten adományai”?) – *Omnium provinciarum populi Romani quibus finitimae fuerunt gentes quae non parerent imperio nostro fines auxi, Res gestae divi Augusti* 26, az utóbbihoz vö. Braunert 1977.
- 27 Whittaker 1994, 26.
- 28 Az egyéb lehetséges etimológiákat lásd Botteri 1992.
- 29 *Ager est arcifinius, qui nulla mensura continetur. Finitur secundum antiquam observationem fluminibus, fossis, montibus, viis, arboribus ante missis, aquarum divergiis et si qua loca ante a possessore potuerunt optineri. Nam ager arcifinius, sicut ait Varro, ab arcendis hostibus est appellatus: qui postea interuentu litium per ea loca quibus finit terminos accipere coepit. in his agris nullum ius subsicivorum intervenit*. Frontinus: *De agrorum qualitate* Thu 2.12 = La 5.6, Campbell 2000, 18–22.
- 30 *Non numeraverim inter Germaniae populos, quamquam trans Rhenum Danuviumque consederint, eos qui decumates agros exercent. Levissimus quisque Gallorum et inopia audax dubiae possessionis solum occupavere; mox limite acto promotisque praesidiis sinus imperii et pars provinciae habentur*, *Germania* 29. 4. Borzsák István fordítása.
- 31 Hyginus: *Constitutio limitum* T 161.10–24 ed. Campbell.
- 32 A perzsa Dareios (Hérodotos IV. 87); az egyiptomi Sesóstris (Hérodotos II. 102; IV. 91; Tacitus: *Annales* II. 60; Strabón XVII. 1. 5 C 790); a makedón Nagy Sándor (Curtius Rufus III. 10. 5; Tacitus: *Germania* 45. 2; Iustinus XII. 10. 5), Borzsák 1997, 66.
- 33 Troussset 1993; Clavel-Lévêque–Hermon 2004; Möller 2009.
- 34 Cordovana 2012, 466.
- 35 Cordovana 2012, 465.
- 36 *Fi/nes provinciae(!) no/vae et veter(es) de/recti qua fossa / regia fuit*, *AE* 1902, 44.
- 37 *Inter / provinciam Osrhoenam et / regnum Abgari fines posuit*, *AE* 1984, 919.
- 38 *AE* 2002, 1250.
- 39 A különféle határtípusokról és azok jelöléséről lásd Eck 1989; Talbert 2005.
- 40 Plutarchos: *Numa élete* 16. Máthé Elek fordítása. Plinius szerint eleinte pörkölt darával áldoztak Terminusnak (*Naturalis historia* XVIII. 2. 8).
- 41 *Vegoiæ Arrunti Velymno*, ed. Campbell p. 256–258; Heurgon 1959.
- 42 Livius I. 38. 1–2, vö. Livius IX. 9. 5.
- 43 Vö. *haec area intra hanc definitionem cipporum*, *ILS* 4914; *nequis intra terminus proprius urbem ustrinam fecisse velit neve stercus, cadaver iniicisse*, *ILRRP* I 485 cf. *CIL* III 1933.
- 44 Cato: *De agri cultura* 6. 3; Varro: *De lingua Latina* I. 14–15.
- 45 Daube 1957.
- 46 Siculus Flaccus, 152–153L, 154L = Campbell 2000, 120–122.
- 47 Festus p. 505L; halikarnassosi Dionysios II. 74; Plutarchos: *Numa élete* 16; Plutarchos: *Quaestiones Romanae* 15.
- 48 Cicero: *De legibus* I. 21. 55; Gargola 1995, 31–32.
- 49 Erről részletesen lásd Takács 2012.
- 50 Takács 2012, 78.
- 51 *Liber coloniarum* II 192C = Campbell 2000, 192–193.
- 52 Williamson 2012.
- 53 Campbell 2000, 244–247.
- 54 Campbell 2000, 226–229.
- 55 Gómez-Pantoja 2011.
- 56 Wilkes 1974.
- 57 A parosi telepések saját mértékegységüket használták, amely 0,326 méter hosszú láb volt, a parcella mérete pedig 181 × 905 méter tett ki. Összesen 73 parcellát mértek ki Stari Grad és Vrboska között, a sziget nyugati részén. Egy görög nyelvű *horos*-követ is találtak, amelyen két szomszédos parcella tulajdonosának nevét tüntették fel (Slapšak–Kirigin 2000; Kirigin 2006). – A rómaiak Cyrene földjeinek felosztásakor megtartották a ptolemaida láb mértékegységet (Campbell 2000, 89–91); Germaniában pedig a Tungri törzs esetében az ún. drususi lábat (Campbell 2000, 91).
- 58 Campbell 2000, 90; Varro: *De re rustica* I. 10. 1, vö. Campbell 2000, 11.
- 59 Strabón VII. 5. 5 C 315.

- 60 Ovidius: *Fasti* II. 641–642. Gaál László fordítása. – Terminalia ünnepét a. d. VII. Kalendas Martias, azaz február 23-án ülték meg a rómaiak, amely a régi naptár utolsó napja volt, s valószínűleg az elnevezés is erre (ti. az év végére) utalt eredetileg; de térbeli értelme is lehetett, hiszen az ünnepet a hagyomány szerint a Laurentumba vezető út (via Laurentina) hatodik mérföldkövénel rendezték meg, amely valaha az ager Romanus határa lehetett, vö. Plutarchos: *Quaestiones Romanae* 15; Numa élete 16; Varro: *De lingua Latina* 6. 13. A kérdésről részletesen lásd Piccaluga 1974.
- 61 Livius I. 55. Kis Ferencné fordítása. Az építkezéstről lásd Cicero: *De republica* II. 36; Livius I. 55. 1 – 56. 1; Plinius: *Naturalis historia* III. 70; halikarnassosi Dionysios III. 69, IV. 59–61; Tacitus: *Historiae* III. 72; Plutarchos: *Poplicola* 13–14.
- 62 Halikarnassosi Dionysios I. 88; Ovidius: *Fasti* IV. 819–836; Plutarchos: *Romulus élete* 11; egyik vagy másik szempontból eltérően: Livius I. 44. 3–5, Vergilius: *Aeneis* I. 419–426, V. 750–758. Vö. Ando 2007, 433–434.
- 63 Cato: *Origines* 1, frg. 18. ed. Peter = Servius: *In Vergilii Aeneidos commentarius* VII. 755.
- 64 *Oppida condebant in Latio Etrusco ritu multi, id est iunctis bobus, tauro et vacca interiore, aratro circumagebant sulcum (hoc faciebant religionis causa die auspicato), ut fossa et muro essent muniti. Terram unde exculpserant, fossam vocabant et introrsum iactant murum. Post ea qui fiebat orbis, urbis principium; qui quod erat post murum, postmoerium dictum, eo usque auspicia urbana finiuntur. Cippi pomeri stant et circum Ariciam et circum Romam. Quare et oppida quae prius erant circumducta aratro ab orbe et urvo urbes; et, ideo coloniae nostrae omnes in litteris antiquis scribuntur urbes, quod item conditae ut Roma; et ideo coloniae et urbes conduntur, quod intra pomerium ponuntur.* Varro: *De lingua Latina* V. 143. Vö. Antaya 1980; Simonelli 2001.
- 65 Capua: *ILS* 6308; Urso: *Lex Ursonensis* c. 73; kis-ázsiai városok: Levick 1967, 35–37.
- 66 *T(itus) Annius T(iti) f(ilius) tri(um) vir. / Is hance aedem / faciundam dedit / dedicavitque, legesq(ue) / composivit deditque, / senatum ter cooptavit, AE* 1996, 685.
- 67 Általánosságban: Lyasse 2005; Drogula 2007; Claudiusról: Tacitus: *Annales* XII. 23, vö. Boatwright 1984.
- 68 Halikarnassosi Dionysios IV. 13; Cicero: *De divinatione* II. 17, 35. stb. A madárjósok ez alkalommal elmondott imájának szövegét – amit népnek utánuk kellett ismételnie – Festus örízte meg az utókor számára (s.v. *Prosimurium*).
- 69 Cicero: *Epistulae ad Atticum* XIII. 20; Cassius Dio XLIII. 50, XLIV. 49; Tacitus: *Annales* XII. 24; SHA Aurelianus 21.
- 70 Varro: *De lingua Latina* 7. 8–9; Torelli 1966.
- 71 Festus p. 146L; Servius: *In Vergilii Aeneidos commentarius* IV. 200.
- 72 Hyginus Gromaticus p. 199L = Campbell 2000, 156–157; az epigráfiai leletekről: Agdoğu Arca 2011.
- 73 Halikarnassosi Dionysios II. 74; *Liber coloniarum* I. pp. 218.8L, 222-3L, II. 257L = Campbell 2000, 170–171, 174, 192.
- 74 Rigsby 1996; Lupu 2009, 21.
- 75 Knibbe *et al.* 1979 (Ephesos); Dignas 2002 (Kis-Ázsia); Rici 2003, 93–96 (Lydia és Phrygia).
- 76 Lupu 2009, 14–21.
- 77 Grüll 2009b, 169–171 (további bibliográfiával).
- 78 *I. Labraunda* 60; Lupu 2009, 20.

Bibliográfia

- Akdoğu Arca, E. N. 2011. „The Genitive Case on Altares from Asia Minor indicating a Boundary Inscription”: *Gephyra* 2, 47–58.
- Ando, C. 2007. „Exporting Roman Religion”: J. Rüpke (szerk.): *A Companion to Roman Religion*. Oxford, 429–445.
- Antaya, R. 1980. „The Etymology of Pomerium”: *AJPh* 101, 184–189.
- Boatwright, M. T. 1984. „Tacitus on Claudius and the Pomerium, *Annals* 12.23.2–24”: *Classical Journal* 80, 36–44.
- Borzásák I. 1997. „Néhány megjegyzés a Monumentum Ancyranumhoz”: *Antik Tanulmányok* 41, 61–70.
- Botteri, P. 1992. „La définition de l’ager occupatorius”: *Cahiers du Centre Gustave Glotz* (Paris, De Boccard) 3, 45–55.
- Braunert, H. 1977. „Omnium provinciarum populi Romani... fines auxi”: *Chiron* 7, 207–217.
- Burton, G. P. 2000. „The Resolution of Territorial Disputes in the Provinces of the Roman Empire”: *Chiron* 30, 195–215.
- Clarke, K. 1999. *Between Geography and History. Hellenistic Constructions of the Roman World*. Oxford.
- Clavel-Lévêque, Hermon E. 2004. *Espaces intégrés et ressources naturelles dans l’Empire romain, Actes du colloque de l’Université de Laval, Québec, 5-8 mars 2003*. Collection Institut des sciences et techniques de l’Antiquité. Paris.
- Conole, P., Milns, R. D. 1983. „Neronian Frontier Policy in the Balkans: The Career of Ti. Plautius Silvanus”: *Historia* 32, 183–200.
- Cordovana, O. D. 2012. „Historical ecosystems. Roman frontier and economic hinterlands in North Africa”: *Historia* 61, 458–494.
- Cruz Andreotti, G. 1994. „La vision de Gades en Estrabon. Elaboración de un paradigma geográfico”: *Dialogues d’histoire ancienne* 20, 57–85.
- Daube, D. 1957. „Finiun demonstratio”: *Journal of Roman Studies* 47, 39–52.
- Dignas, B. 2002. *Economy of the Sacred in Hellenistic and Roman Asia Minor*. Oxford.
- Drogula, F. K. 2007. „Imperium, potestas, and the Pomerium in the Roman Republic”: *Historia* 56, 419–452.
- Eck, W. 1989. „Terminationen als administratives Problem: das Beispiel der nordafrikanischen Provinzen”: *L’Africa Romana* 7, 933–941.
- Elton, H. 1996. *Frontiers of the Roman Empire*. Bloomington.
- Evans, R. 2005. „The Cruel Sea? Ocean as Boundary Marker and Transgressor in Pliny’s Roman Geography”: *Antichthon* 39, 105–118.
- Gargola, D. J. 1995. *Lands, Laws, and Gods. Magistrates, and Ceremony in the Regulation of Public Lands in Republican Rome*. Chapel Hill – London.
- Gómez-Pantoja, J. L. 2011. „Un nuevo terminus Augustalis de la Lusitania”: A. Sartori – A. Valvo, (szerk.): *Identità e autonomie nel mondo romano occidentale*. Epigrafia e antichità 29. Faenza, 291–317.
- Graham, M. W. 2005. *News and Frontier Consciousness*. Ann Arbor.
- Grüll T. 2008. „A principátus geopolitikai propagandája”: *Ókor* 7, 56–65.
- Grüll T. 2009a. „Róma és a külső Óceán”: *Mediterrán Világ* 12, 3–20.
- Grüll T. 2009b. *A kövek kiáltanak. 50 történeti dokumentum az Újszövetség tanulmányozásához*. Budapest.
- Heurgon, J. 1959. „The Date of Vegoia’s Prophecy”: *Journal of Roman Studies* 49, 41–45.
- Kirigin, B. 2006. *Pharos the Parian Settlement in Dalmatia: A Study of a Greek Colony in the Adriatic*. Oxford.
- Knibbe, D., Meriç, R., Merkelbach, R. 1979. „Der Grundbesitz der ephesischen Artemis im Kaystrostal”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 33, 139–147.

- Levick, B. 1967. *Roman Colonies in Southern Asia Minor*. Oxford.
- Lupu, E. 2009. *Greek Sacred Law. 2nd edition. A Collection of New Documents (NGSL)*. Religions in the Greco-Roman World. Leiden.
- Lyasse, E. 2005. „’Auctis finibus populi Romani’? Les raisons de l’extension du pomerium sous le principat”: *Gerión* 23, 169–187.
- Mehl, A. 1994. „Imperium sine fine dedi – die augusteische Vorstellung von der Grenzlosigkeit des Römischen Reiches”: E. Olshausen – H. Sonnabend (szerk.): *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 4, 1990*. Geographica historica 7. Amsterdam, 431–464.
- Möller, C. 2009. „Die Rolle der Unterscheidung von *via publica* und *via privata* im römischen Deliktsrecht”: M. Avenarius – R. Meyer-Pritzl – C. Möller (szerk.): *ARS IURIS. Festschrift für Okko Behrends zum 70. Geburtstag*. Göttingen, 421–444.
- Nicolet, C. 1991. *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*. Jerome Lectures 19. Ann Arbor.
- Oliver, J. 1965. „Texts A and B of the *Horrothesia* Dossier at Istros”: *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 6, 143–156.
- Parker, B. J. 2006. „Toward an Understanding of Borderland Processes”: *American Antiquity* 71, 77–100.
- Piccaluga, G. 1974. *Terminus: I segni di confine nella religione romana*. Roma.
- Ricl, M. 2003. „Society and Economy of Rural Sanctuaries in Roman Lydia and Phrygia”: *Epigraphia Anatolica* 35, 77–101.
- Rigsby, K. J. 1996. *Asyilia. Territorial Inviolability in the Hellenistic World*. Berkeley – Los Angeles – London.
- Roller, D. W. 2006. *Through the Pillars of Herakles: Greco-Roman Exploration of the Atlantic*. London – New York.
- Romm, J. S. 1992. *The Edges of the Earth in Ancient Thought: Geography, Exploration, and Fiction*. Princeton.
- Simonelli, A. 2001. „Considerazioni sull’origine, la natura e l’evoluzione del pomerium”: *Aevum* 75, 119–162.
- Slapšak, B. – Kirigin, B. 2000. „Pharos and its Chora”: A. Stazio – S. Ceccoli (szerk.), *Problemi della chora coloniale dall’occidente al Mar Nero: Atti del quarantesimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto 29 settembre–3 ottobre 2000*. Taranto, 567–591.
- Takács L. 2012. „A táj és a tájelemek szerepe a római földmérők írsaiban”: *Ókor* 11, 74–79.
- Talbert, R. 2005. „Vbique fines. Boundaries within the Roman Empire”: R. Bedon – E. Hermon (szerk.): *Concepts, Pratiques et Enjeux Environnementaux dans l’Empire Romain*. Caesarodunum 39. Limoges, 93–101.
- Thompson, L. M. – Lamar, H. R. 1981. „Comparative Frontier History”: H. R. Lamar – L. M. Thompson (szerk.): *The Frontier in History: North America and Southern Africa Compared*. New Haven, 3–13.
- Trousset, P. 1993. „La frontière romaine: concepts et représentations”: *Mémoires du Musée de préhistoire d’Ile-de-France* 5, 115–120.
- Villeneuve, P. 2004. „A Latin Inscription from South Arabia”: *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 34, 239–250.
- Villeneuve, P. – Phillips, C. – Facey, W. 2004. „Une inscription latine de l’archipel Farasân (sud de la Mer Rouge) et son contexte archéologique et historique”: *Arabia* 2, 143–192.
- Whittaker, C. R. 1994. *Frontiers of the Roman Empire, A Social and Economic Study*, Baltimore–London.
- Wilkes, J. 1974. „Boundary Stones in Roman Dalmatia”: *Arheoloski vestnik* 25, 258–274.
- Williamson, C. G. 2012. „Sanctuaries as Turning Points in Territorial Formation. Lagina, Panamara and the Development of Stratoni-keia”: F. Pirson (szerk.): *Manifestationen von Macht und Hierarchien in Stadtraum und Landschaft*. Byzas 13. Istanbul.